

Névtan, szótörténet és művelődéstörténet
(a gödény és a pelikán szavakról)

Gödény 'pelikán' szavunk általános vélemény szerint valószínűleg ősmagyar kori és ótörök eredetű (TESz.). Ugyanakkor a TESz.-ben az első biztos adata csak 1643-ból való. Hasonlóan foglal állást KISS JENŐ, aki a „Magyar madárnevek” c. (Bp., 1984.) könyvében a *gödény*-t is részletesebben tárgyalja.

Az alábbiakban azt is vizsgálom, hogy tulajdonnevek, valamint művelődéstörténeti tények bevonásával az adathozhatóság késeiége csökkenthető, kiküszöbölhető, következésképp a származtatás szilárdítható-e. „Régi személyneveink jelentéstana” című munkájában PAIS az állatnevekből vált személynevek közé a *gödény*-t is besorolta. A *Guden* névre egy Szent László korabeli és három a DömAd.-ból való, a *Geuden*-re pedig egy az Alb.-ból való adatot hoz (l. MNyTK. 115. sz. 15). Bővebb szöveggörnyezettel ezek a következők: 1079–1080: „ego *Guden* diu fatigatus in labore et in seruitio mei regis” (FEJÉRPATAKY, ÉrtTörtTud. 16/4: 8); 1138/1329: „In villa Lingu hec sunt nomina servorum... Budi, Cubos, *Guden*, Iacob, Kusti...; Hec sunt nomina campanistarum. In villa Durusa; Ruki, *Guden*, Vzari, Endere...; In villa Luba sunt VII. vinee cum VII. vinitoribus: Gure, Pucu, *Guden*, Vklodi, Desiner, Vlasti, Sila”; 1237–40: „In predio Semyansuka... sunt duo tauarnici: Jordan et *Geuden*” (FEHÉRTÓI, Árpád-kori kis személynévtár). BÁRCZI a SzófSz. *gödény* szócikkében az említett adatokból az elsőt idézi. A TESz. legkorábbi példái a DömAd.-ból és egy 1198-as oklevélből – „Tipŕu. *Geuden*. cum uno filio paruulo” (ÓmOlv. 63) – valók, de kérdőjellel vannak ellátva. Az óvatosság többé-kevésbé bizonytalan olvasatú és értelmezésű korai neveinknél lehet indokolt, KNIEZSA például egy hivatkozott szóbeli közlésében az Ugocsa megyei *Gödényháza* (vö. CSÁNKI 1466: *Geudinhaza*) elötagját a *Gedeon* név változatának gondolja (l. SZABÓ ISTVÁN, Ugocsa megye. Bp., 1937.356). KÁLMÁN BÉLA „A nevek világa”³-ban a *gödény* madárnév személynemesülését elfogadja (41), majd ugyanitt később azt is megjegyzi, hogy az a *Gedeon* alakváltozata szintén lehet (81). J. PAPP ZSUZSANNA a *Gödényháza*-t a madárnévből, illetve az abból alakult személynévből származtatja (NévtÉrt. 5: 60).

A *Guden*, *Geuden* alakok, amelyeket minden bizonnyal *güden*(y)-nek, *gëüden*(y)-nek, *gödén*(y)-nek, *göden*(y)-nek kell olvasni, hangtörténetileg s névélettaniilag is jóval inkább a *gödény*-nyel kapcsolhatók össze. A *Guden*, *Geuden* adatok beleillenek az állatnévből lett nevek sorába, s túlnyomórészt nem keresztény jellegű nevek közt fordulnak elő. A *Gedeon* név igen mérsékelt és későbbi kultusza sem támogatja e névnek ilyen korai és többszöri előfordulását. Magam a *Gedeon* névnek csak a XVI. század legvégétől ismerem igen gyér előfordulásait (l. KARÁCSONY: MNy. L. 381, 385, NytudÉrt. 28. sz. 25, 92).

A *Güden*, *Gëüden* stb. nevekben vagy egy részükben a névadás indítékául föltehetőleg az szolgált, hogy a név viselője sokat ivó és nagyétkü (vagy esetleg lógó tokájú, netán kiálló gégejű) volt, vö. 1785: *gödény* 'sokat ivó ember' (TESz.). A *gödény* ugyanis csőrével a vizet kanalizva rengeteg halat eszik, nagyokat is, roppant étvágyú, telhetetlen falánkságú madár (l. CHERNEL ISTVÁN, Magyarország madarai II/1. Bp., 1899. 79). A *gödény* falánkságára utalnak a népnyelvi adatokból szin-

tén ismert *iszik, mint a gödény* és *gödény a torka* szólások, valamint változataik (DUGONICS, Péld., MARGALITS, Közm.; O. NAGY, MSzK.) is. Lásd például: 1801/1898: „Hasadi, ha láttad, éjjel, nappal eszik; *Torkol mint a gödény*: iszonyúan iszik.” (Bessenyei György, A természet világa. Bp. 360.) Egy 1708-ban írt versben pedig a tékozló, telhetetlen Beniczky Pétert saját szavaival így gúnyolják: „de *gödénytorkommal...* rútúl bálnék jószágommal” (IrtörtKözl. 14: 462 : TESz.). Miskolczi Gáspár az „Egy jeles Vad-Kert”-ben a gödényt szintén az iszákos emberrel hozza kapcsolatba: 1691/1702: „*A Gödény nagy torkú állat*: Illyek a’ hamis Prókátorok, némelly ſzínes baráti embernek, és a’ nagy bor ihatók, ſoha ember ezeket bé-nem töltheti.” (344)... *A’ Gödények nagy ſeregenként gyülekeznek öſzve a’ másfoknak való kártételre*: Illyek ma is a’ nagy bor iható eſzemiſzom emberek” (344, 345).

Mai ragadványnevek közül a *Gödényhasú Radenczki Géza* vagy *Gödényhasú Géza* vagy *Nagyevő Géza* elnevezéseket említhetem (RÁCZ SÁNDOR, Földeák ragadványnevei. Bp., 1982. 69). Mivel a gödény az utóbbi egy vagy két évszázadban Magyarországól tulajdonképpen kiveszett, újabban ragadványnévként kevéssé jöhet szóba. Családnévként azonban a XV. századtól adatolhatóan mindmáig él. Lásd például: 1420: „*Ladislaus Geuden*” (HéderváryOklt. 2: 349), de 1417: „*Ladislaum de Gwden*”; 1419: „*Ladislaum de Geden*”; „*Ladislao de Gewden*” (HéderváryOklt. 1: 151, 158); 1466: *Gewdin* (vö. NAGY IVÁN, Magyarország családai 3–4: 433–4). II. Rákóczi Ferencnek is volt egy *Gödény Pál* ezeres kapitánya (1705-ös adat, I. ESZE TAMÁS, Kuruc vitézek folyamodványai. 1703–1710. Bp., 1955. 229). A jelenlegi budapesti telefonkönyvben pedig négy *Gödény* nevű előfizető van, s Debrecenben is ismerek ilyen nevű családot. Az ő nevük eredete nyilván többféle: származhatnak a madárnévből, a belőle alakult személynévből, valamint helynévből, amely persze szintén lehet személynévi eredetű.

A *gödény* köznév vagy a belőle alakult személynév földrajzi nevekben való korai előfordulásaira térve, ezekre az OklSz.-ból a következő adatok vannak: 1265: „*Geuden* porloga”, 1367: „*locum Godenferthese vocatum*”, 1414: „*Stephano de Gewdynhaza*”, 1429: „*possessione Gewden*”. Az 1367-es *Godenferthese* minden bizonnyal a gödényre, annak mocsaras tartózkodási helyére utal.

Szerintem a TESz. tehát túlságosan óvatos, amikor a *gödény* első előfordulásául egy 1643-as, Comenius „*Janua linguae Latinae*” című munkájából való adatot hoz. Azóta különben KOVÁCS SÁNDOR IVÁN és KULCSÁR PÉTER Szepsi Csombor Márton „*Europica varietas*”-ából már publikált egy korábbi adatot: 1620: „sok fele vízi allatok, *gödények*, retzek” (207: MNy. LXIX, 364), magam pedig a Káldi-bibliából (Bécs, 1626) idéztem ilyeneket: Mózes III. 11/18: „meg nem kell ennetek ... hattyút és *gödént* és porfyriót”, illetve Mózes V. 14/17–18: „A tisztátalanokat meg ne egyétek ... éjeli varjat, a’ *gödént* és a’ karadriust” (MNy. LXXXII, 102).

Mellesleg említem, hogy a TESz. adatában a *gödény* nem ’pelikán’ jelentésű. Ez az idézett példamondatból is kiderül, ahol a felsorolásban a *gödény* és a *pelikán* elkülönül: Com: Jan. 30–31: „buvár, vad récze, ökör bika avagy bölönbika, *pellican*, *gödény* és egyéb vízi madarak”. S a Janua más nyelvű párhuzamos szövegei szintén ezt mutatják, a magyar *pelikán*-nak a latinban *pelecanus*, a *gödény*-nek viszont a *gavia* ’sirály, csüllő’ (vö. MLSz.; FINÁLY, LMSz.) felel meg: „... onocrotalus seu taurus, *pelecanus*, *gavia* & aliae aquaticae palmipedes sunt,”. Comenius „*Orbis pictus*”-a

ugyanígy a *gavia*-t fordítja *gödény*-nyel – németre pedig *Kybitz* 'bibic'-cel – zárójelben azonban szinonimaként a *bibic* (*bibéc*) szót is megadja, s a fametszetes illusztráció is ilyenfajta madárra vall: „A halászó madár⁵ és gödény (*bibéc*)⁶ sebessen leröpülvén (nyíllalván), de az gém⁷ a partokon állva fogdozzák az halakat” (Bp., 1959. 101; az 1669-es háromnyelvű kiad. alapján közzétette GERÉB GYÖRGY). Ugyanakkor ugyanígy a latin *pelecanus*-nak a magyar *kalános gém* 'kanalas gém' és a német *Löffelgans* 'ua.' felel meg. Egyébként az irodalmi, vallásos vonatkozással, „dereka[ss] abban Egyiptomi madár”-ként említett *pelikán* és a *gödény* (a *gavia* megfelelőjeként!) MISKOLCZInál (i. m. 343) is elkülönül, de nála a *gödény* madártani leírása egyértelműen erre a madárra vall. Mindez a madárnévhasználat esetenkénti pontatlanságait mutatja (vö. pl. KISS i. m. 20–21). Ettől függetlenül a *gödény* és a *pelikán* akkor is lehetnek szinonimák, például a Kálditól idézett helyeken a „Vizsolyi biblia”-ban a *Publikán madár* 'pelikán', illetve a *Pelican* szó áll.

A *gödény* szó történetére nézve további tanulságokkal szolgál, ha szinonimáját, a *pelikán*-t is megvizsgáljuk. A *gödény*-nyel szemben a *pelikán*-nak nincsenek korai személy- vagy földrajzi névi adatai, még bizonytalanok sem. Az OklSz.-ban egy ilyen sem található. Ugyanakkor köznévként a BesztSzj.-tól – „*pellicanus: pellikan*” – bőven adathozható. Számos szójegyzékben, szótárban van meg (l. pl. Gl.), s a 101. [102.] zsoltsóban előfordul az Apoc (62: *bellicanus*), a Keszthelyi (266: *peellycanus madar*, 425: *pellicanus madar*) és a Kulcsár (244: *pellycanus madar*) kódexben is. A XVI. század második felének, a XVII. századnak az irodalmában pedig gyakran használják a *pelikán* szót.

Annak, hogy az ótörök eredetű *gödény* köznevet a latinból kölcsönzött *pelikán* a középkorban az írásbeliségből szinte kizárta, művelődéstörténeti okai lehetnek. Korai szövegeink jórészt egyházi jellegűek, és a szójegyzékekkel együtt latinból való fordítások. Maga a latin alapszöveg szintén segíthette a latin szó meghonosodását, de nyilván az a tény is, hogy a középkori latin írásbeliségben és általában az európai írásbeliségben a *pelicanus* szót, illetve az európai nyelvekbe átkerült alakjait, sokkal gyakrabban használták jelképes, mint konkrét vonatkozásban. A *pelikán* különösen a középkorban, de később is a (szülői) áldozatkészségnek, s sokszor Krisztusnak a szimbóluma. Ez azon a valószínűleg görög eredetű, de különböző változataiban a középkori latin művekbe is bekerült – és Európa-szerte elterjedt – hiedelemen alapul, hogy a *pelikán* saját vérével táplálja vagy éleszti föl kicsinyeit. Krisztusra vonatkoztatva ezt úgy értelmezték, hogy Jézus a saját vérével váltotta meg az emberiséget. A *pelikán*motívumnak a régi magyar irodalomban való előfordulásait, a Temesvári Pelbártnál található említésektől kezdve ECKHARDT SÁNDOR (Balassi tanulmányok. Bp. 1972., 288–93, Uő: in: EPhK. 1929), valamint KÁDÁR ZOLTÁN (Physiologus. Ford. MOHAY ANDRÁS. Az utószót és a képmagyarázatokat KÁDÁR ZOLTÁN írta. Bp., 1986. 100–2) tárgyalta. Példáik közül hármat hozok. Az első Balassi „Kit egy násfa felett küldött volt szeretőjének kire *pelikán madár* volt feljegyezve” című versének a kezdete: „Ime az *Pellikán* az ő fiaiert, | mint szagatja szüvét azoknak éltekért, | Csak hogy élhessenek, szüvéből ont ő vért.” A második egy 1635-ben megjelent éneknek a részlete: „De a Jézus Krisztus, mint igaz *pellikán*, | Fiaiert halált szenvedek keresztfán. | Az ő szent vérével minket mosogatván, | Feleleveníte, magát megáldozván.” (ECKHARDT i. m. 290; ő Pécsi Király Imre versének tartja, de a szerző

valójában ismeretlen, l. RMKT. XVII. sz. 2: 271.) Végül Miskolczi Gáspártól idézek: „Mert ama’ régi Kígyó a’ pokolbéli Őrdög, rettenete fen gyűlöli a’ lelki *Pellikán* Krisztus Jéfuft” (i. m. 310 ; l. még KÁDÁR i. m. 102 is). A szakirodalomban említett példákat egyébként még szaporíthatjuk. Temesvári Pelbártnál a Karácsonyi beszédben is van egy említés: „A *pelikán* is vérével éleszti fel kimúlt kicsinyeit. Sokkal inkább tehetette meg tehát Isten ereje és hatalma, hogy egy szűz foganjon tiszta véréből.” (VIDA TIVADAR fordítása, l. Temesvári Pelbárt válogatott írásai. Vál. V. KOVÁCS SÁNDOR. Bp., 1982. 94.) Apáczai Csere János ugyancsak szól erről: „A *pellikán* (*publikán*) egy egyiptomi madár, ki a kégyótól megöletett fiacskáit az ő maga melylyéből kibocsátott vérrel megéleszti és megeleveníti.” (Magyar encyclopaedia. Sajtó alá rend. BÁN IMRE. Bp., 1959. 242.) S érdekes, hogy Kőszeghy Pál 1695-ben, Bercsényi Miklós házasságát megénekelve, az esküvői lakoma ételből kirakott képei közt a pelikánmotívumot szintén leírja: „*Pellikán* ő mellét amottan szaggatta, | Fiacskái orrát ahhoz úgy aggatta: | Elhinnéd, hogy vélek ugyan kirágatta, | ű mintegy röpdösödvn szárnyokat forgatta.” (TörtTár. 1894: 272.) A *pelikán*, a *gödény* szóval ellentétben, Aranyánál, Petőfinél és Tompánál is előfordul, és épp az említett hiedelemmel, mondával kapcsolatban, illetve jelképes használatban (l. HERMANN OTTÓ, Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága. Vál., sajtó alá rend. SCHELKEN PÁLMA. Bp., 1983. 148). A mai magyar lírából pedig Nagy Lászlót idézhetjük: „a vers Pelikán, | valakihez pirosa áttör időn, s ködön” (A „Balassi Bálint lázbeszéde” c. versből).

A pelikánnal kapcsolatos hiedelem születése, kialakulása egyébként eredetileg egyrészt azzal függhet össze, hogy a madár alsó csőrében nyúlékony bőrzacskó van, s kicsinyei a csőrükkel, sokszor egészen mélyen oda nyúlnak le, a számukra ott összegyűjtött halakért (vö. CHERNEL i. m. 79). Másrészt a rózsás gödény mellén sárga, gyakran rozsdavörös folt emelkedik ki, amely valószínűleg a farmirigy váladékának köszönheti színét, s amelyet a képzelet a madár által ejtett sebnek gondolhatott (vö. GOTTFRIED MAUERSBERGER, Urania állatvilág. Madarak. Ford. KEVE ANDRÁS. Bp., 1972. 57).

Nyilvánvaló, hogy a pelikánjelkép vagy az azzal lazább-szorosabb asszociációban álló madárnév írásbeli, irodalmi igényű kifejezésére inkább az egyházi, az európai írásbeliséghez fűződő *pelikán* szó volt az alkalmas. Alkalmasabb, mint a falánk, kártékony (?) madárhoz konkrétabban kötődő, és a népi beszélt nyelvben minden bizonnyal továbbra is járatos, emberre vonatkoztatva pedig pejoratív élő *gödény* szó. Talán az sem véletlen, hogy a Káldi-bibliában a *gödény* – a Vulgata *onocrotalus* szavának fordításaként – csak az utálatos, a tisztátalan állatok felsorolásában, illetve az Isten büntetéseként elpusztított, elvadult föld lakóinak említésekor (És. 34/11; Sof. 2/14) fordul elő. Másutt, amikor a zsoldáros az elhagyatottságáról panaszkodik a Vulgatában és a Psalterium iuxta Hebraeos (Psalterium Hieronymi)-ban a *pelicanus*, Káldinál pedig a *pelikán* szó szerepel: 541a: „Haíonló lőttem a’ kietlen *pelikánnyá-hoz*” (Zsolt. 101 [102]/7). Holott a héberben itt is ugyanaz a szó áll, a *qááth* (vö. BibLex. 2: 831).

A *pelikán* szó a magyarba már a keresztény-latin kultúra elsajátításának bizonyos fokán, és nyilván egyházi, irodalmi úton jutott el, s a népi beszélt nyelvbe csak később szállhatott alá. Madárnévként többször nem is gödényt értettek, érthettek raj-

ta, illetve az, hogy pontosan milyen madár is a pelikán, s Magyarországon előfordul-e, nem mindig lehetett világos (vö. pl. még CZF. is). A szóval kapcsolatos fejtegetések elejére visszatérve, megállapíthatjuk, hogy a *pelikán* – a *gödény*-nyel ellentétben – éppen ezért nem található meg korai személy- és földrajzi neveink között. Később aztán – nyilván főleg a szimbolikus jelentéstartalomra támaszkodva, valamint névváltoztatással – válhatott belőle családnév, az 1981-es budapesti telefonkönyvben 25 ilyen nevű előfizető van.

Előadásom szövegének a lektorálásakor hívta föl a figyelmem MOLLAY KÁROLY arra, hogy a *pelikán*-nal a „Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig” (NMÉR.) című monográfiájában ő is foglalkozott (432–3). A szót szintén (egyházi) latin eredetűnek tartja, s megjegyzi, hogy „a latin szó egyházi műveltségűek körében a fennmaradt latin–magyar szójegyzékeink (BesztSzej., SchlSzej.) előtt is ismert volt.” Mint írja, a szójegyzékeknek a XIII. század elején, franciaországi minta után készült őset a magyar királyi kancellária cseh és bajor-osztrák scriptorai másolgatták, egészítették ki. „A XIV. századi Magyarországon a m. *pelikán* még műveltség szó volt, hiszen a vele jelölt madár sem volt általánosan ismert.” Bajor-osztrák nyelvterületen hasonló volt a helyzet: egy 1319-ben befejezett krónika szerint a Stájerországba elvetődött madarat korábban sem ott, sem Magyarországon nem látták. A pelikán egy 1350-ből való tudományos igényű leírása pedig megemlíti, hogy *pelikán*-on Jézus Krisztust is érti (l. MOLLAY, NMÉR. i. h.).

Mollay tehát a *pelikán* műveltség szó voltára nálam korábban rámutatott. Azt hiszem, abban azonban nem szükséges kételkednünk, hogy Magyarországon a pelikán, illetve gödény az Árpád-korban (és később is) általánosan ismert volt, még ha az ismertség területenként némileg nyilván különbözött is. Föltehetőleg a gödények száma a vízrajzi, földfelszíni változásokkal, az időben előre haladva csökkent. Madártani és más források szerint a gödények még a múlt század második felében is megfordultak Magyarországon, noha költeni már igen ritkán költöttek itt. A folyamatszabályozás előtt azonban az Al-Duna, a Tisza mocsaraiban és más mocsaras-vízes helyeken szép számmal éltek (vö. MISKOLCZI i. m. i. h.; NySz.; OklSz. *gödény-fi* a. is; CHERNEL i. m. II/1: 77–81; LOVASSY SÁNDOR, Az Ecsedi-láp és madárvilága fennállása utolsó évtizedeiben. Bp., 1931. 65–6; CSÁTH ANDRÁS, Békés vármegye madárvilága hajdan és ma. Gyula, 1938. 9; MagyNéprLex. 2: 302–3, irodalommal; ? BÉL MÁTYÁS, Magyarország népének élete 1730 táján. Vál. WELLMANN IMRE. Bp., 1984. 345, itt a madárnév helyes értelmezésében nem vagyok biztos). A gödény különböző részeiből használati tárgyak szintén készülhettek: csőréből kásamerítő kanál, késtok, alsó csőre bőrsákjából dohányzacskó, erszény, szárnyából tollseprű (l. CHERNEL i. m. II/1: 79; LAKATOS KÁROLY, Vadászati és madarászati emlékeimből. Szeged, 1891. 74; GYÖRFFY ISTVÁN, Nagykunsági krónika³. Bp., 1955. 49; MagyNéprLex. i. h.; SzT.). Az SzT. *gödénytorok-bélés* címszavának az adata és a jelentésre vonatkozó kérdőjelei elhagyhatók, az adat nyilván a gödény bőrzacskójából, bőrsákjából készített bélésre utal: 1681: „Török mente alá valo, szakadozott *gödény torok bellés* Nr 1”. A lipovánok a gödény mellbőréből kettős esőköpenyt varrnak (MagyNéprLex i. h.), s MISKOLCZI is megjegyzi: „A’ Gödény ... begyi igen szép apró lágy és tömött fejez nyúl bőr forma tollatskákból álló, melyet a Szótsók néha meg-is szoktak tsávláni, és apró gyermeki mentétskéket véle bélleni”

(i. m. 343). Egy adat lenne arra is, hogy a gödény húsát fogyasztották. Keszei János M. M. Rumpolt 1581-ben kiadott „Ein new Kochbuch”-jának 1604-es kiadását Apafi Mihály erdélyi fejedelem feleségének ajánlva magyarra ültette át, s a 93. pontban ezt írja: „Az gödént mikor meg kell sütni avagy főzni, meg kell tölteni bisalmával, gesztenyével, körtvélyvel s tengeriszőlővel. Úgy kell megsütni pastetumban is. Akar sárgán, akar fehéren, akar feketén csinálhatni. Szintén annyi étket csinálhatni belőle, mint a' lúdbúl” (Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból. Közzéteszi LAKÓ ELEMÉR. Bukarest, 1983. 140). Mivel azonban a német eredetiben a gödén-nek Löffler 'kanalas gém' felel meg (l. 70), s MISKOLCZI (i. m. 344) szerint a gödény „emberek ételére nem alkalmas, mert igea hal bűzű bűdös húsa vagyon”, kérdés, hogy itt a gödén szó nem kanalas gémre vonatkozik-e. (Említettem, hogy Comenius „Orbis pictus”-ában a latin *pelicanus*-nak a német *Löffel* vagy *Löffelgans* 'kanalas gém' és a magyar *kalános gém* a fordítása.)

Mindenesetre tehát, lévén, hogy a gödény a korai Magyarországon szintén ismert volt, nincs akadálya annak, hogy az Árpád-kori és más *Geuden*, *Guden* szörványokat a gödény madárnévvel hozzuk kapcsolatba.

A magyar (népi) kultúrából ugyanakkor a pelikánra is hozhatunk még adatokat. Jellemző azonban, hogy ezek – a már említettekhez hasonlóan – általában szintén nem a konkrét, élő madárra vonatkoznak, hanem a vele kapcsolatos hiedelemhez és a Krisztus-szimbólumhoz fűződnek. A fiát vérével tápláló pelikán a református egyház által használt gyakori jelkép: előfordul XVII–XVIII. századi úrasztali terítőinkön, templomi ónedényeken, mennyezeteken, s főleg szószezőkoronák csúcsán. De rákerült szőttesekre, hímzésekre, mézeskalács ütfákra és cserépedényekre is (l. MagyarNéprLex. 4: 225, irodalommal). S ugyancsak pelikán díszíti például a római katolikus Egyetemi templom barokk kapuját, a volt Vöröskereszt Kórház budai kápolnájának falfestményét és a Karolina úti Boldogasszony kápolna szentségtartójának fafaragványát (KÁDÁR i. m. 107, vö. még: A keresztény művészet lexikona. Bp., 1986. 262). A pelikán-jelkép címerekben ugyancsak igen gyakori. Szerepel városcímerekben (Lósonc, Sarkad, Szolnok stb., l. SZÉLL SÁNDOR, Városaink neve, címere és lobogója. Bp., 1941. 30, 81, 91; BERTÉNYI IVÁN, Kis magyar címertan. Bp., 1983. 38–9). A Magyar Országos Levéltárban őrzött nemesi címerlevelek között pedig a XV. századtól a XIX-ig vagy negyvenen van meg, többnyire az adományozottnak a harcban vagy más szolgálatban, illetve a család iránt tanúsított áldozatkészségére utalva (l. NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA, Öt évszázad címerai a Magyar Országos Levéltár címereslevelein. Bp., 1987. passim). A címerképek a nemesi, literátusi szó- és írásbeliségben szintén tanúskodnak a *pelikán* szó és jelkép ismertségéről.

A pelikán ábrázolásának szimbolikus voltát az is mutatja, hogy ezeken a madár ábrázolása nemegyszer pontatlan, s a gödénnyel nem feltétlenül azonosítható (l. pl. KÁDÁR i. m. 111; NYULÁSZINÉ i. m. passim).

A gödény és a *pelikán* szavak használatában tehát a többé-kevésbé érzékelhető szinonimitás mellett művelődéstörténeti okokból megosztható meg: amikor a konkrét, élő madárról vagy a belőle készített használati tárgyokról van szó, akkor általában, többnyire a gödény, ha viszont a madár szimbólum vagy ezzel összefüggésben ékszer, díszítő elem, akkor a *pelikán* szó a használatos, a gödény sohasem. Emberre vonatkoztatva a falánkság, az iszákosság kifejezésére a gödény, az áldozat-

készség, az önfeláldozás jelképeként pedig a *pelikán* fordul elő. Az MTsz. *pellikán* (Székelyföld, Tsz.), *pilikámadár* (Nógrád m.), *pilikán-madár* (Székelyföld; és SzegSz. *gödény* a.) adatairól szövegösszefüggés nélkül nehéz megállapítani, hogy az élő madárra vagy annak (jelképes) ábrázolására vonatkoznak-e. Az ÉrtSz. Csokonaitól – a Dorottya negyedik könyvéből – idézett példájában azonban a *pelikán* valóban gödényt jelenthet, vö.: „Vannak nyaktekercesek, puffadt *pelikánok*, | Barázdabillegők, slepfarkú fácánok”.

Megemlítem, hogy a Karcagról följegyzett *nagybögyű 'gödény'* szón (HERMAN, Pászt. 650) kívül az ismeretlen eredetű, a Sárrét és a Drávavidék egy részéről adatolt *batonya* ~ *batona* 'gödény' tájszó (l. MTsz.; EtSz.; KNIEZSA, SzJsz. 794; ÚMTsz.; KISS i. m. 56) is mindig a konkrét madárra vonatkozik, míg a hasonlóan ismeretlen eredetű régi *publikán* (1508: 'színes tollazatú madárfajta | papagáj'; 1585: 'pelikán'; 1683: 'szarka' [?], l. TESz.) esetenként a *pelikán* helyett állt. 1797-ben a Karcag–Füzesgyarmat–Szerep–Püspökladány határperben készült, a Berettyó sárrétjének a folyamszabályozás előtti állapotát rögzítő két térképen a *Batonyás* név hatalmas nádtengerben egy kis szigetet jelöl. „A ladányiak hívták így, ugyanerről a szerepiek azt állították, hogy az nem *Batonyás*, hanem *Nagy gödényes* (Térképen: *Ladaniensibus Batonyas, Szerepiensibus N. Gödényes, K. Gödényes*)” (l. KECSKÉS GYULA, Püspökladány újkori története helyneveiben. Püspökladány, 1974. 189; ui. l. még: 1792: „*Batonyás*”, ami a szó legkorábbi adata, a EtSz. csak 1803-tól idézi). Az említett határperről GYÖRFFY (i. m. i. h.) szintén hírt ad, s megemlíti, hogy Szeghalmon, Biharnagybajomban (? és Karcagon) ugyancsak voltak *Batonyás* rétek. A *publikán*-nak a *pelikán*-nal való keveredése „minden bizonnyal szótévesztés eredménye” (TESz.), vö.: „*pelicanus: Puplikan*” (Cal.); 1612: „Első függőn egy *pellikán* [így?] vagyon fiaival együtt. Nyolczadik függő egy *puplican* vagyon rajta. Tizedik függőn egy *publican* vagyon” (Oklsz. *publikán* a.), l. még Gl.; APÁCZAI i. m. i. h. Az a használati megoszlás tehát, amelyet a *gödény* és a *pelikán* szó között megfigyelhettünk, lényegében ugyanúgy áll a *batonyá*-ra és a *publikán*-ra is.

A tudományos ornitológiai nevezéktan kialakulásával és megszilárdulásával a *gödény* és a *pelikán* szinonimitása egyértelművé vált. Ugyanakkor mivel a *gödény* (a *pelikán*) újabban eltűnt Magyarországról, a *pelikán*mondát pedig ma kevésbé ismerik, a két szó használata is ritkább. Például a Pécsi Főiskola 93 első és másodéves magyar szakosa közül a *gödény* jelentését pontosan senki nem tudta, tizenketten „valami nagyon szomjas állat”-nak, „vérszívó állatká”-nak értelmezték, nyilván az *iszik, mint a gödény* szóláshasonlat hatására, amelynek az ismertsége viszonylag jobb volt: 43 hallgató közül 6 megfelelő pontossággal, 20 tévesen, a többi pedig egyáltalán nem értelmezte (vö. TEMESI: In: Anyanyelvi műveltségünk. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 175).

Így érthető, hogy a *gödény* és a *pelikán* az újabban adott névanyagban nem igen fordul elő. A már idézett *Gödényhasú* (RÁCZ SÁNDOR i. m. i. h.) az egyetlen ilyen ragadványnév, amelyet ismerek, s amely nyilván a korábban keletkezett *gödénytorkú*, *gödény a torka*; *gödénybélű* (SzegSz.) társaként, illetve hatására született, nem pedig a madár közvetlen ismeretén alapulva. Hasonlóan nem a konkrét, élő madár a névadás alapja a következő földrajzi nevekben: *Pelikán-szobor*, *Pelikán park* (a benne elhelyezett szoborról), *Pelikán* [Pelikán étterem] (a közeli pelikán szo-

borról) (Vas megye földrajzi nevei. Szombathely, 1982. 132). Nyilvánvalóan a gödényre utaló régebbi földrajzi nevek száma is fogy. GYÖRFFY (i. m. i. h.) volt *Batonyás* rétekről beszél. A püspökladányi *Batonyás*-t vagy *Gödényes*-t is a Berettyó szabályozása, a határ csatornázása után inkább *Rit*-nek, *Ritaj*-nak nevezik, noha a *Batonyás* helynév, illetve két vele alkotott összetétel még szintén él: *Battonyási körgát*, *Battonyási összekötő csatorna*, de: *+Batonyás-lapos*, *+Batonyás vízmedence* stb. (a hely és a név történetéről l. KECSKÉS i. m. 189–91).

A. MOLNÁR FERENC

E) Vegyes tematikájú kérdések

Tetovált nevek Magyarországon

A bőrbe írt – tetovált – szövegek éppen olyan nyelvi tények, mint például a sírokon, templomi kereszteken, bútorokon, köcsögökön, ajándéknak szánt használati tárgyakon, falvédőkön lévő különféle feliratok. Ezek klasszikus előfordulásaival – köztük az ókori Kelet számos irodalmi emlékével – a történet- és irodalomtudomány külön ága, az epigrafika (felirattan) foglalkozik. Főleg az utóbbi évtizedekben Amerikában és Nyugat-Európában a feliratirodalom játékosabb, köznapiabb és plebejusabb válfajára, a graffiti-re terelődött a figyelem. A graffiti, amelyet leginkább firkálások néven illethetünk magyarul, csakúgy mint a feliratirodalom, végigkísérte az emberiség történetét – legalábbis az írástudástól számítva. A firkálások a népi írásbeliség fontos jelensége. Művelődéstörténetét és magyarországi jellemzőit egy korábbi tanulmányomban írtam meg (BALÁZS GÉZA, *Firkálások a gödöllői HÉV-en*. Bp., 1983. MCsopDolg. 18.). Ezúttal még a nyelvészeti körökben sem egyöntetűen megítélt és elfogadott firkálások világán is túllépünk, és a Pais Dezső által is szorgalmazott művelődéstörténeti szemlélettel a tetovált feliratok világába pillantunk be. Egy kis munkaközösség éppen most fejezte be ebben a témakörben a munkát. Feladatuk volt az eddigi legnagyobb számú tudományos adatgyűjtés és sokoldalú elemzés a magyarországi tetoválásokról. Eredményeik nemsokára napvilágot látnak (Forrás, 1987. 3. megjelenés alatt).

A tetoválásokról kb. 100 éve rendelkezünk különféle leírásokkal, tanulmányokkal. Olyan nagyszabású néprajzi-művelődéstörténeti monográfiák születtek a témában, mint pl. ERHARD RIECKE (*Das Tatauierungswesen im heutigen Europa*. Frankfurt am Main, 1979), PAUL CATTANI (*Das Tatauieren*, Basel, 1922), vagy RONALD SCUTT és CHRISTOPHER GOTCH (*Skin deep. The Mystery of Tatting*. London, 1974) könyve. Azonban ezek egyikében sem találunk nyelvészeti vizsgálatot. A nyelvészet szerepe általában kimerül a tetoválás szó etimológiájának adatlolásában. Csak néhány szerző tekinti külön csoportnak a tetovált feliratokat, illetve neveket, de ezek jellemzőit nem vizsgálták.

A magyarországi tetováláskutatás keretében én kaptam a feladatot a tetovált feliratok tanulmányozására. Ennek során több folklorisztikai és nyelvészeti adalékot sikerült gyűjtenem. Több tízezer magyar elítélt tetovációjáról kaptam fényképet, leírást, spontán megfigyeléssel magam is több éven át „gyűjtöttem” a szövegeket.